

ENKİ KÜLTÜ'NÜN ANADOLU'DAKİ YANSIMALARI

Seher ŞENTÜRK¹
Mustafa ARSLAN²

Özet

Sümerlerin bilgelik - su tanrısı Enki ve yardımcıları olan Yedi Bilgelerin gerçekleştirdiği inisiyasyon törenleri Mezopotamya sanatına özellikle Yeni Assur ve Yeni Babil Dönemlerinde damgasını vurmuştur. Enki Kültü, devletin en üst kademesinin temsil edildiği saraylarda ziyaretçileri ve elçileri kapıda bekleyen doğaüstü varlıkların koruyucu heykelleriyle karşılayıp, taht odasına gidene dek, iki taraflı koridorlarda tüm görkemini gözler önüne sermiş ve en güzel örneklerini kralın arkasında bulunan duvarlardaki kabartmalarda göstermiştir. Kraliyet ailesinin kişisel eşyaları ve yaşam alanlarını süsleyen motifler; bilgelerin hayat ağacı etrafında gerçekleştirdikleri - zaman zaman kralların da katıldığı - ritüellerin anlatıldığı sahnelerden oluşur. Bakraç ve çam kozalağı ile serpe işlemi yapan bilgelere stilize hayat ağacı motifi yanında lotus çiçeği, keçi (Enki'nin kendisini temsil eder), aslan ve kuş başlı insan gövdeli kanatlı varlıklar yada aslan ve boğa vücutlu insan başlı kanatlı varlıklardan oluşan figürler eşlik eder. Bu kültürün halk inançlarında da önemli bir yer tuttuğu gözlenmiştir. Kapı altlarına gömülen heykelcikler ve silindir mühürlerde bu izler kendini hemen belli eder.

Mezopotamya'da geniş bir etki alanına sahip Enki Kültü; Hitit, Urartu ve Phryg sanatını etkisi altına almış; kabartmalarda, kralların kişisel eşyalarında, süsleme sanatı ve edebiyatta yer edinmiştir. Hitit ve Phryglere ait yerleşim alanlarından Alacahöyük, Arslantaş, Aslantepe, Kargamış, Kalaba Köyü, İlhamlı Köyü, Etimesgut ve Ahi Yakup'taki kabartmalar incelendiğinde inisiyasyon töreni yapan bilgeler, demonik varlıkların gerçekleştirdiği ritüel sahneleri Mezopotamya'daki örneklerinin birer kopyası mahiyetindedir. Urartular için de durum pek farklı sayılmaz. Sanatsal form Mezopotamya'daki aslına uygun şekilde devam ettirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enki Kültü, sanat, Mezopotamya, Hitit, Urartu Sanatı, Phryg Sanatı.

Jel Kodları: B11, N15.

THE REFLECTIONS OF THE CULT OF ENKI IN ANATOLIA

Abstract

The initiation ceremonies performed by Enki the Sumerian god of wisdom and water and his servants Seven Sages left their marks on Mesopotamian art especially the Neo-Assyrian and Neo-Babylonian periods. The Enki Cult, welcomed the visitors and envoys by protective statues of supernatural beings waiting at the gates of the palaces in which the senior government officials are represented, presented all its glory in two sided hallways up to the throne room, and showed its masterpieces on the reliefs on the walls behind the king. The ornaments decorating the personal belongings and spaces of royal family were composed of scenes of rituals – attended by the kings at intervals- performed by the sages around the tree of life. The sages shaking pine cone with bucket was accompanied by the stylised tree of life, lotus flower, goat (represents Enki), and winged creatures with lion and bird headed human body or winged creatures with human headed lion and bull body figures. This cult had also an important place among the popular beliefs. Statuettes buried under the doors and cylinder seals carry these beliefs.

The Enki Cult which had a broad sphere of influence in Mesopotamia affected the Hittite, Urartian and Phrygian art as well; found a place on reliefs, personal belongings of the kings, decorations, and literature. When the reliefs of Alacahöyük, Arslantaş, Aslantepe, Kargamış, Kalaba Village, İlhamlı Village, Etimesgut, and Ahi Yakup from the Hittite and Phrygian Periods examined, the sages performing initiation ceremony, and the ritual scenes of the demonic creatures are the counterparts of the Mesopotamian samples. The situation was the same for the Urartian as well. The artistic form was followed by the Anatolians as it was in Mesopotamia.

Key Words: The Cult of Enki, Art, Mesopotamia, Hittite, Urartian Art, Phrygian Art

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Bilim Dalı, seher9sehersntrk@gmail.com

² Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi Beyşehir Ali Akkanat Turizm Fakültesi, muarslan@selcuk.edu.tr

1. GİRİŞ

Tarihin akışı içerisinde pek çok devlete ev sahipliği yapan, kültürel ilklerin başlangıç noktası olarak görülen Mezopotamya; çok uluslu yapısı itibariyle dini inançlarda katı sınırlar oluşturmadan kültürel alışverişe açık bir düşünce sistemi benimseyebilmiştir. Bu bakış açısından doğan komşularının inançlarına yönelik sıcak yaklaşım gösterebilme yetisi, kendi dini-kültürel değerlerini bölge dışına ihraç edebilme imkanı sunmuştur. Böylece Mezopotamya ve Anadolu arasındaki coğrafi yakınlık sanat eserlerinde ortak bir üslubun benimsenmesine yol açmıştır. Anadolu medeniyetleri Mezopotamya inançlarını neredeyse hiç değiştirmeden özümsemiş, sanat eserlerinde Mezopotamya kökenli motifleri sıklıkla işlemiştir. Mezopotamya-Anadolu arasındaki kültürel aktarımın somut örneklerinden biri Enki Kültü'dür.

Enki/Ea su tanrısı³, tüm bilgeliğin kaynağı⁴ olan “en yüce bilge”⁵ olarak tanrıların Apkallusu/bilgesi⁶ rolünü üstlenmiştir. Yahudi tarihçi Flavius Josephus’un⁷ korumasıyla günümüze ulaşan Bel rahibi Berossos’un eseri Babyloniaca (MÖ 281)⁸ Apkallular/bilgeler geleceğini anlatan en önemli kaynaklardan biridir. Berossos’un Yunanca kaleme aldığı eserde Apkallular/Yedi Bilgelerden biri olan U’an yani Ea, Yunancaya Oannes şeklinde çevrilmiştir⁹. Oannes/U’an’ın; tanrıların Apkallu’su Ea/Enki¹⁰ olduğu konusunda tarihçilerin mutabık kaldığı görülür¹¹.

Yedi Bilgelerin başı olan Enki sahip olduğu ilahi ilimler/me’ler sayesinde kova ve kozalak sembollerini (kült nesnelere) kullanarak ruhi arındırma-aydınlatma ritüeli gerçekleştirir¹². Kova ve kozalaklı törenleri yöneten üstad Enki ve yardımcısı Apkallular devletin en yüksek temsil noktası saraylarda misafirleri kapı girişlerinde devasa heykeller suretinde karşılar, kraliyet salonları boyunca duvarlarda gerçekleştirdikleri aydınlanma ritüellerini en can alıcı haliyle sergilerler. Kralın tahtının arkasında Enki ve Apkalluların kabartmalarının yer alması devlet ideolojisinde Enki Kültü’nün ne kadar önemsendiğini göstermektedir¹³. Yerli yabancı tüm konuklar ve saray ahalesinin; Apkallular ve doğaüstü figürlerle süslü duvarlar arasında, bilgelik sanatının sınırlarına açılan dikkat çekici kova ve kozalak törenlerini seyretmek dışında bir seçenekleri yoktur.

Enki Kültü; kova, kozalak, stilize hayat ağacı, lotus çiçeği, Apkallular (bilgeler), insan ve hayvan karışımı doğaüstü varlıklar, çeşitli hayvanlar ve ilginç balık kostümlerinin kullanıldığı sembolizmle yoğrulmuş özgün bir sanat anlayışından oluşur. Bu sanatsal üslup Anadolu devletleri tarafından da benimsenmiş ve saray mimarisinde Assur sarayları taklit edilmiştir. Enki Kültü’ne ait figürler çeşitli eşyaların süslemelerinde aslına uygun bir formda kullanılmıştır.

³ Black ve Green, 2003: 71.

⁴ Carnoy, 1918: 305.

⁵ Bottero ve Kramer, 2017, 159.

⁶ Kramer, 2016a: 417.

⁷ Burstein, 1978: 4.

⁸ Jursa, 2017: 12.

⁹ Mcinerney, 2017: 260.

¹⁰ Bonnefoy, 2000b: 765.

¹¹ Carnoy, 1918: 305; Carrier, 1889: 215; Jastrow, 1897: 137; Jastrow, 1917: 135; Jastrow, 1916b: 127.

¹² Demirci, 2013: 75.

¹³ Aster, 2017: 24,56-60; Collins, 2006: 102-103.

2. ENKİ KÜLTÜ'NÜN HITİTLERDEKİ YANSIMASI

MÖ 1700'lerde başlayan Hitit hakimiyeti¹⁴ Anadolu'da beş yüz yılı aşkın bir süre etkisini hissettirmiştir. Vatandaşlarının dinlerini kaynaştırarak bütünlük sağlamayı hedefleyen Hititler kendilerine özgü federatif dini yapıda çok başarılı olmuşlar ki "*Hatti ülkesinin bin tanrısından*" bahsedilmiştir¹⁵. Dini hoşgörü politikası benimseyen Hititler, Mezopotamya'ya ait değerleri de kendi bünyesine dahil ederek Enki Kültü'ne de sahip çıkmış ve bu sanat geleceğine ait eşsiz parçalar üretmiştir. Sakçagözü, Alacahöyük, Boğazköy, Aslantepe ve Kargamış buluntuları Enki Kültü'ne ait motifleri sergilemektedir:

2.1. Sakçagözü Kabartmaları

Geç Hitit Dönemi'ne tarihlenen Sakçagözü/Sakçagözü (Coba Höyük) buluntuları Assur etkisini¹⁶ en iyi gösteren parçalardan oluşur. Kazı alanında Assur saraylarının giriş süslemelerinin benzeri kapı koruyucuları, Apkallu ve demonlardan oluşan kabartmalar tespit edilmiştir. Bazalt kabartmalar sarayın girişinde birbirinin simetriği olacak şekilde sağ ve sol duvarlara yerleştirilmiştir¹⁷.

Sarayın hemen girişinde sağ köşede ilk olarak stilize hayat ağacı etrafında ellerindeki konik figürlerle (muhtemelen kozalak) ritüel gerçekleştiren adamlar yer alır. (Resim 1a.) Bu kabartma Apkalluların saç sakal ve giyim stilleriyle birebir örtüşmektedir. Apkallu figürlerinin hemen yanında kova ve kozalak taşıyan kuş başlı insan gövdeli bir demon yer alır. (Resim 1b.) Demonun ardından L biçiminde dönen planın tam ortasına yerleştirilen kapı aslanı kükrer pozisyonda gösterilerek vahşi bir görünüm elde edilmiştir. Kapı aslanının arkasında Enki Kültü'nde alışık olunan doğaüstü varlıklardan aslan gövdeli insan başlı kanatlı bir figür yer alır. (Resim 1c.) Doğaüstü varlık iki uçlu boynuz şeklinde süslemelere sahip bir başlık takar, başlığın tepesinde de ruhi bilincin aydınlanmasının sembolü olan lotus çiçeği¹⁸ yer alır.

2.2. Alacahöyük Tunç Levhası

İlk Tunç Çağı III yerleşmelerinden biri olan Alacahöyük¹⁹ buluntuları içinde stilize hayat ağacı etrafında iki boğanın üzerine çıkmış iki cin yada doğaüstü varlık olarak tanımlanan boğa başlı adamlar yer alır. (Resim 1d.) Boğa adamları gösteren tunç levha Enki Kültü'ne mensup varlıkların stilize hayat ağacı motifi etrafında gerçekleştirdikleri ritüellerle örtüşen bir üslup benimsenerek yapılmıştır. Alacahöyük'ün diğer buluntuları arasında boğa figürünün yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir²⁰.

2.3. Boğazköy Damga Mühürü

Hititlerin başkenti olduğu düşünülen Boğazköy²¹ buluntuları içinde yer alan bir damga mühürde Enki'nin sembolü²² olan keçi-balık motifi kullanılmıştır. (Resim 1e.) Mührün alt kısımda uzun boynuzu olan keçi yada geyik benzeri bir hayvan ve üzerinden balık gövdeli keçi başlı kanatlı karışık bir varlık bulunur. Bir keçinin baş kısmı ve bir balığın kuyruk ve gövdesinden oluşan keçi-

¹⁴ Akurgal, 2015: 18.

¹⁵ Sevin, 2003: 183; Akurgal, 2015: 79.

¹⁶ Akurgal, 2017: 139.

¹⁷ TAY, Coba Höyük-Sakçagözü, Erişim Tarihi 05.11.2019
[http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=8778&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=8778&html=ages_detail_t.html&layout=web).

¹⁸ Wilkinson, 2011: 87.

¹⁹ TAY, Alacahöyük, Erişim Tarihi 05.11.2019
[http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=123&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=123&html=ages_detail_t.html&layout=web).

²⁰ Akurgal, 2017: 436.

²¹ Macqueen, 2015: 23.

²² Albright, 1919b: 173; Jastrow, 1916a: 295.

balık sembolü Mezopotamya sanatında kudurrular üzerine Enki'yi temsil etmek için işlenmiştir²³. Ayrıca Enki ayaklarının dibinde uzanan bir keçi ile de pek çok kez birlikte gösterilmiştir. Saray süslemelerinde hayat ağacı etrafında yer alan keçi sembolünün (Enki'yi temsil eder) sıklıkla kullanıldığı gözlenir²⁴. Boğazköy damga mühüründe ise keçi-balık ve keçi sembolünün birlikte kullanılması Enki Kültü ile bağlantılı olabileceğini akla getirmektedir.

2.4. Aslantepe Kabartmaları

MÖ 1200 -700 yıllarına tarihlenen kabartmalarda kanatlı tanrısal varlıkların bir elinde kozalak diğer elinde haşhaş bitkisi benzeri meyveli bir çiçek tuttukları görülür. (Resim 1f.) Yine başka bir kabartmada aslan başlı iki demonun stilize hayat ağacı etrafında Mezopotamya'daki örnekleri gibi çeşitli ritüeller gerçekleştirdikleri düşünülmektedir.

2.5. Kargamış Kabartmaları

Geç Hitit Çağı sanatının temsil edildiği Kargamış'ta Assur askeri mimarisinin uygulandığı tespit edilmiştir²⁵. Haberciler Duvarı ortostatlarında Assur etkisi açıkça görülmektedir. Kabartmalarda hayat ağacı etrafında gösterilen kuş başlı demonlar, griffinler, aslan başlı, boğa gövdeli doğaüstü varlıklar Enki Kültü'nün Hitit sanat eserlerindeki en iyi uygulamalarıdır.

Resim 1: Enki Kültü ile İlişkili Hitit Parçaları (Seher Şentürk 2019)

3. ENKİ KÜLTÜ'NÜN URARTULARDAKİ YANSIMASI

²³ Jastrow, 1916a: 295.

²⁴ Oates, 2015: 38.

²⁵ TAY, Kargamış, Erişim Tarihi 05.11.2019

[http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=8927&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=8927&html=ages_detail_t.html&layout=web).

Anadolu medeniyetleri içerisinde Enki Kültü'nün en yaygın kullanıldığı ve aslına uygun formların taklit edildiği en başarılı örnekler Urartulara aittir. Korunma amaçlı evlerin tabanlarına gömülü Apkallu heykelciklerini, kraliyet ailesinin özel eşyalarına işlenmiş kova kozalak ayinlerini, çeşitli doğaüstü varlıkların gerçekleştirdiği ritüel sahnelerini ilk bakışta Mezopotamya'daki örneklerinden ayırt etmek neredeyse mümkün değildir.

3.1. Altın-tepe Eserleri

Altın-tepe'de bulunan Assur saraylarının kopyası niteliğinde fildişinden yapılan iki demon ellerindeki (arındırma işleminde kullanılan) kova ve kozalak sembolleriyle gagası açık bir pozisyonda gösterilmiştir. (Resim 2a.) Demonların kıyafetlerindeki nakışlar ve kanatlardaki süslemeler ince bir biçimde özenle işlenmiştir. Başka bir örnekte ise yine fildişinden plaka üzerine stilize hayat ağacı motifi ile geyik benzeri bir hayvanın kullanıldığı motifler kazınmıştır. (Resim 2b.) Ayrıca Altın-tepe'de fildişinden hayat ağacı ve lotus çiçeği motiflerinin kullanıldığı farklı küçük plakalar da bulunmuştur. (Resim 2c.) Kırmızı renginin hakim olduğu bir duvar resminde Apkalluların kova ve kozalak sembolleriyle stilize hayat ağacı etrafındaki ritüel sahneleri gösterilmiştir²⁶. Bu duvar resminde Apkalluların kıyafet detayları aslına uygun olarak başarılı bir biçimde yansıtılabilmektedir.

Resim 2: Enki Kültü ile İlişkili Urartu Parçaları (Seher Şentürk 2019)

3.2. Urartu Kişisel Eşyaları Üzerindeki Enki Kültü'ne Ait Diğer Motifler

Urartu sanatında sıklıkla kullanılan Enki Kültü motifleri, kralların kişisel eşyalarında da tercih edilen figürlerin başında gelmektedir. Sarduri oğlu Kral Rusa'nın mühründe stilize hayat ağacı etrafında kova ve kozalakla ritüel gerçekleştiren kanatlı kuş başı demonlardan oluşan bir sahne

²⁶ Sevin, 2003: 216.

gösterilmiştir²⁷. Kral I. Argiști'nin miğferi²⁸ üzerine iki sıra halinde hayat ağacı etrafından kova ve kozalak sembolleriyle arındırma-aydınlatma işlemi gerçekleştiren kanatlı Apkallu figürleri işlenmiş ve bu iki sıra sağdan ve soldan gelen kavisli çizgilerle iki uçlu boynuz görüntüsü elde edilerek tamamlanmıştır.

Urartular; gümüş bakraçlar²⁹, kemer kesitleri³⁰, çeşitli madenlerden yapılan pektoraller³¹, mobilya parçaları üzerine³² (Resim 2d.) Enki Kültü'ne mensup çeşitli doğaüstü varlıklar ve Apkalluların hayat ağacı etrafında gerçekleştirdiği ritüel sahneleri işlenmiştir.

3.3. Karmir Blur Apkallu Heykelcikleri

Karmir Blur ve Ayanis Kalesi'nde oda tabanına gömülü halde balık kıyafeti içerisinde Apkallu heykelcikleri bulunmuştur³³. Bu parçalar Mezopotamya'da koruyucu figür olarak kova ve kozalak sembollerini taşıyan bilgelerin, evlerin tabanlarına gömülmesi geleceğinin açıkça Urartular tarafından da benimsendiğini göstermektedir.

4. ENKİ KÜLTÜ'NÜN PHRYGLERDEKİ YANSIMASI

Önceleri Hititlerin yaşadığı Gordion bölgesine yerleşen Phrygler Anadolu'ya hakim olan Enki Kültü'nü benimsemekte zorluk çekmemiş görünmektedir. Phryglere ait eserler incelendiğinde Apkallu geleneğinin Hitit sanat anlayışındaki formlarının aynı şekilde benimseyerek devam ettirildiği gözlenir.

4.1. Ahiyakup Kabartmaları ve Gordion Fildişi Tarak

Aslan gövdeli insan başlı kanatlı Apkallu kabartması ve aslan gövdeli kuş başlı griffinler Mezopotamya formlarına uygun şekilde yapılmıştır. (Resim 3b.) Aslan gövdeli sakallı Apkallu kabartmasının Hitit kabartmalarındaki Apkallu figürlerine çok benzediği görülmektedir. (Resim 3a.)

Phryglere ait bir başka eser Gordion'da bulunan fildişi bir taraktır. (Resim 3c.) Tarağın üzerine kanatlı bir aslan adam işlenmiştir. Diğer eserlerle kıyaslandığında saç stili omuzlara doğru taranmak yerine yukarı doğru kıvrık bir görüntü elde edilmiştir. Ayrıca kanatlar yukarı doğru kalkmış bir tarzda gösterilmiştir. Phryg tarağı, Enki Kültü'ne ait örneklerle kıyaslandığında daha özgün bir üslup kullanılarak oluşturulmuştur..

Resim 3: Enki Kültü ile İlişkili Phryg Parçaları (Seher Şentürk 2019)

²⁷ Sevin, 2003: 236.

²⁸ Akurgal, 2005: 249.

²⁹ Belli, 2010: 121.

³⁰ Gökçe, 2017: 49.

³¹ Belli, 2010: 308-312.

³² Akurgal, 2017: 568.

³³ Batmaz, 2008: 66-69.

5. Sonuç

Hitit duvar kabartmalarında sıklıkla karşılaşılan doğaüstü varlıklar, hayat ağacı etrafında gerçekleştirilen ritüel sahneleri Enki Kültü'nün benimsendiğini gösteren delillerdir. Sakçagözü gibi kazı alanları Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ortak sanat anlayışını yansıtmaktadır. Enki Kültü'nü temsil eden Hitit sanat eserlerinde içselleştirilen motifler, arınma ve aydınlanma ritüellerini başarılı şekilde taklit etmiştir. Aynı şekilde Ahi Yakup ve Gordion'dan çıkarılan Phryglere ait buluntular da Hitit üslubuyla oluşturulan doğaüstü varlıklar, arınma ve aydınlanma ritüellerine dikkat çekmektedir. Enki Kültü'nün tüm öğelerini kullanan Urartu sanatı ise mücevherlerden duvar resimlerine kadar orijinal formlara sadık kalarak bilgiler geleceğini yaşatmıştır.

Bilgelik ve ilahi sırlara dayanan Enki Kültü, okült uygulamaları gereği sembolik anlatımların, mitolojik figürlerin beslediği arındırma ve aydınlanmayı amaçlayan özgün yapısıyla sanatsal bir üslup geliştirmiştir. Enki Kültü motifleriyle bezenen eserler Mezopotamya sınırlarının dışına taşarak Anadolu coğrafyasında yaşayan medeniyetleri etkileyerek yeni yaşam alanları oluşturmuştur. Hitit, Phryg ve Urartu sanatçıları, bu kültürün temsil edildiği eşsiz eserler oluşturarak bilgelik denizine açılan kapıyı işaret etmekten geri durmamışlardır.

Kaynakça

- Akurgal, E. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: TÜBİTAK.
- Akurgal, E. (2015). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Akurgal, E. (2017). *Anadolu Uygarlıkları*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Albright, W. F. (1919b). The Mouth of the Rivers, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 35, No. 4, 161-195.
- Aster, S. Z. (2017). *Reflections Of Empire in Isaiah 1–39 - Responses To Asayrian Ideology*, Atlanta: Sbl Press.
- Batmaz, A., Uhri, A. (2008). Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nden Tunç Bir Balık Figürünü Üzerine Düşünceler, 65-81, <https://www.researchgate.net/publication/236160447> adresinden 4 Temmuz 2018 tarihinde edinilmiştir.
- Belli, O. (2010). *Urartu Takıları*, İstanbul: Türkiye Turing Otomobil Kurumu.
- Black, J., Green, A. (2003). *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü - Tanrılar İfritler Semboller*, İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Bonnefoy, Y. (2000). *Antik Dinler ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, II, (Çev.) Levent Yılmaz, Ankara: Dost Kitabevi.
- Bottero, J., Kramer, S. N. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi*, (Çev.) Alp Tümertekin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Burstein, S. M. (1978). The Babyloniaca of Berossus, *Sources From the Ancient Near East*, 1/5, 1-39.
- Carrier, A. S., (1889). Tiele on Babylonian-Assyrian Culture. II, *The Old Testament Student*, Vol. 8, No. 6, 214-219.
- Carnoy, A. (1918). The Iranian Gods of Healing, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 38, 294-307.
- Collins, P. (2006). Trees and Gender in Assyrian Art, *Iraq*, Vol. 68, 99-107.
- Demirci, K. (2013). *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Gökçe, B. (2017). Urartu Krallığında Din Görevlileri, *Belleten LXXXI*, 290, 23-49, <https://drive.google.com/file/d/0B7liBn5XLSAfV0Z2aUIMOU5iWjQ/view> adresinden 6 Temmuz 2018 tarihinde edinilmiştir.
- Jastrow, M. JR., PH, D (1898). *Handbooks on the History of Religions - The Religion of Babylonia and Assyria*, Boston: Ginn & Company.
- Jastrow, M., Jr. (1916a). Sumerian and Akkadian Views of Beginnings, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 36, 274-299.
- Jastrow, M., Jr. (1916b). The Sumerian View of Beginnings, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 36, 122-135.
- Jastrow, M. Jr. (1917). Sumerian Myths of Beginnings, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 33, No. 2, 91-144.
- Jursa, M. (2017). *Babilliler*, (Çev.) Firuzan Gürbüz Gerhold, İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Kramer, S. N. (2016). *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, (Çev) Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Macqueen, J.G. (2015). Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Mcinerney, J. (2017). Fish or Man, Babylonian or Greek? Oannes Between Cultures, 253-273, <https://www.researchgate.net/publication/319309047> adresinden 24 Eylül 2019 tarihinde edinilmiştir.
- Oates, J. (2015). Babil, (Çev.) Fatma Çizmeli, Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Sevin, V. (2003) *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul: Der Yayınları.
- TAY. <http://www.tayproject.org> adresinden 5 Kasım 2019 tarihinde edinilmiştir.
- Wilkinson, K. (2011). *Kökenleri ve Anlamlarıyla Semboller & İşaretler Binlerce Yıllık Görsel Bir Yolculuk*, (Çev.) Seda Toksoy, İstanbul: Alfa Yayınları.